

Csorba Dávid:

Tancredustól Diodatiig: kálvinista értelmiségiek itáliai olvasmányai a kora újkorban

Az elmúlt 150 év italianisztikai kutatásai és a jelenlegi forrásadottságok alapján kimondható a premissza: az olasz olvasmányok nem tartoztak a kálvinista alapműveltséghez; és ez a kijelentés fordítva is megáll: a kálvinista szerzők recepciója sem sorolható a klasszikus italianista témák közé. Az utóbbi 15-20 év nagy összegzései (Bánfi Florio, Prokopp Mária művészettörténeti, illetve Sárközy Péter és Szörényi László filológiai, eszme- s művelődéstörténeti kötetei) az itáliai–magyar kulturális kapcsolatok ezer évét tág perspektívában tárták az érdeklődő olvasók elé. A jelenlegi írás egy perifériális jelenséget kíván szemléltetni: az olasz kultúra bűvópatakaként továbbélő szerepét a 17. századi kálvinista közegben, kis kitekintéssel a megelőző s azt követő évszázadra.

Kétségtelen, hogy az itáliai–magyar kulturális kapcsolatok a reformáció után felekezeti formában más és más utat jártak be, de a látszat ellenére protestáns vonalon sem szűntek meg, csak átalakultak. A kálvinista peregrináció iránya előbb a német fejedelemségek, majd Heidelberg pusztulása után Németalföld egyetemei felé fordult, és ezzel együtt az oktatásban–nevelésben az itáliai alkotók műveinek szerepe jócskán lecsökkent. A 16. századi magyarországi protestáns alkotók közt ismerünk szerzőket, akiknek a műve olasz forrásokra megy vissza, vagy legalább itáliai szerzők műveit vették alapul. A reneszánsz és reformáció idején eddig fellelt és a szakirodalom által méltatott Boccaccio-szövegek magyar földön a verses epika műfajában (Enyedi György, Istvánfi Pál, Szegedi Veres Gáspár) jelentek meg a 16. században,¹ s protestáns (is) volt az a Balassi Bálint, akinek a Castelletti-fordítása az udvari kultúra nálunk hiányzó cortegiano-irodalmának szerepét tölthette be.² Ezek a jól ismert kezdeményezések, melyek után egészen Csokonai Vitéz Mihályig mintha eltűnt volna részben a protestáns, de a kálvinista Itália-recepció mindenképpen. Előbb a kálvinisták érdeklődési körébe bekerült korai itáliai olvasmánytörténeti jelenségeket jellemzem, a Boccaccio, majd más itáliai szerzők recepciója kapcsán. A tanulmány másik felében pedig a 17. század végén ugyanebben közegben megjelenő olasz nyelv iránti érdeklődéshez hozok pár példát azt jellemzendő, hogyan éledt fel ebben a felekezetben és társadalmi közegben Itália nyelve elsajátításának igénye.

Nemrég összegeztem azokat az olvasmány- és könyvtörténeti adatokat, melyek arra utalnak, hogy Boccaccio *Decameronját* kik s milyen kiadásokból olvasták a Kárpát-medencében.³ A magyar könyvészeti szakirodalom már rég feltárta, hogy a 16. századi széphistóriák IV. és X. napi szövegei magyar földön részint a Francesco Petrarca-féle (a

¹ Műveik leírását ld. Enyedi György (RMNY 380, 1311; RMK I, 1306, 1563), Istvánfi Pál (RMNY 340, 462, 1436, 1883), Szegedi Veres Gáspár (RMNY 415) kapcsán.

² Amedeo di FRANCESCO, *Átírás és újírás: olasz művek a reneszánsz és barokk kori magyar irodalomban*, *Létünk* (2008/2), 41–53 = http://epa.oszk.hu/00900/00997/00012/pdf/EPA00997_Letunk_2008_02_041-053.pdf.

³ CSORBA Dávid, *A kálvinista Boccaccio: avagy itáliai olvasmányok 17. századi protestáns közegben* – elhangzott a *Boccaccio e la sua eredità* – Konferencia Boccaccio születésének 700. évfordulója alkalmából című konferencián (Debrecen, 2013. szeptember 13.); megjelenés előtt az *Italianistica Debreceniensis* 2014-es évfolyamában.

humanista Istvánfi Pál révén a Dec. X, 10), részint pedig a neves bolognai humanista, az idősebb Filippo Beroaldo-féle (a protestáns Enyedi György a Dec. IV, 1 és Szegedi Veres Gáspár a Dec. X, 8 történetének) latin fordítása alapján készítették a magyarországi szerzők.⁴ Ki kell azonban hangsúlyozni, hogy Petrarca prózai átdolgozását Istvánfy magyar négysarkú tizenkettesekké alakította; Beroaldo pedig Leonardo Aretino szintén prózai átdolgozását véve alapul ezt verses formába szerkesztette, s a magyar fordítások is követték ezt a lírai formát. Az előző esetben tehát magyar földön történt meg az alakváltás, az utóbbinál már olasz földön, s ezt vették át. Az OSZK antikva-katalógusa szerint Beroaldo kiadványokból 49 különböző példány érhető el ma a legnagyobb nemzeti könyvtár állományában.⁵ Az Enyedi-Beroaldo szöveg népszerűsége miatt Boccaccióval a Kárpát-medencében nemcsak a 16. századi kiadványok kapcsán találkozunk, hanem kétszáz éven át. A nemzetközileg is nagy utat bejárt, Enyedi György által lefordított *Gismunda és Guiscardo* (Dec. IV, 1)⁶ volt a forrása a kolozsvári Heltai-nyomdában, majd pedig a felvilágosodás kori Budán is több ízben megjelent Tankréd-történet kiadásainak (1737, 1742, 1750, 1765, 1772) egyaránt.⁷ Ezek alapján rég megállapították már, hogy a 16. századi széphistóriánk fordítóit, átdolgozóit nem az olasz kultúra ismerete vezette választásukban, hanem a reneszánsz szellemiség latinnyelvű kultúrája.⁸

Boccaccio esetén a *Decameron* I. és a VI. nap egy-egy novellájából találtam idézett szövegrészleteket, Czeglédi István (1619–1671), kassai lelkésztől egy egymondatos utalást, Tolnai F. István (1630–1690) kolozsvári lelkésztől pedig egy rövidebb kétnyelvű szöveggözlést. A városaik a reformációt mint multikulturális városok fogadták, és tudjuk, hogy mivel egyben iskolavárosok is voltak, rendelkeztek iskolai és – Kassa esetében – nyilvános városi könyvtárral. Így bár töredékesen, de ismerjük a kassai városi könyvtár katalógusát, és a kolozsvári jezsuita könyvtár illetve a Farkas utcai református könyvtár katalógusát is.⁹ Azonban ezekben sem található meg Boccaccio-kiadás, sem Beroaldo, sem Petrarca, sem Aretino alapján, és egyetlen nyelven, tehát olasz, latin és az elsőként még olasz kiadás évében (1471) megjelent, szintén gazdag hagyományt képviselő német változatban sem. A nagyszombati jezsuitákat kivéve – akiknek egy 1594-es velencei fehér bőrkötésű negyedréteg *Decameron*-kiadás volt birtokában¹⁰ – egyetlen katolikus vagy protestáns

⁴ A vonatkozó szakirodalmat ld. az RMNY pontos leírása szerint a 1. lábjegyzetben.

⁵ *Az OSZK 16. századi nyomtatványainak katalógusa : Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok*, összeáll. SOLTÉSZ Erzsébet, VELENCZEI Katalin, W. SALGÓ Ágnes, 3. k., Bp., OSZK, 1990 = <http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll?f=templates&fn=main-hit-h.htm&2.0>.

⁶ Vittore BRANCA, *Boccaccio medievale : e nuovi studi sul Decameron*, Ariccia, Sansoni, 1998 (Saggi Sansoni), 388–394. A történetnek a nemzetközi képzőművészeti útját értelmezi újabban: LOVAS Borbála, *Gismunda és Guiscardo : Egy történet arcai Boccacciótól a barokkig = Boccaccio etal.on : fiatal kutatók konferenciája, tanulmánykötet*, Bp., Eto-Print Kft, 2009 (Arianna könyvek, 2), 75–82.

⁷ Ld. a Petrik bibliográfiája I. és V. kötetének adatait az OSZK honlapjának eRMK-katalógusában, <http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll?f=templates&fn=main-hit-h.htm&2.0>.

⁸ Kardos Albert irodalomtörténetét idézi: VISNOVSZKY Rezső, *Széphistóriáink olasz–latin csoportja*, Bp., Stephaneum, 1907, 22.

⁹ *Kassa város olvasmányai : 1562–1731*, s. a. r. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, et al., Szeged, Scriptorum, 1990 (Adattár, 15); *Erdélyi könyvesházak, I : JAKÓ Klára, Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579, 1604)*, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptorum, 1991 (Adattár, 16/1); SIPOS, *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára*, i. m.

¹⁰ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig : II. Nagyszombat, 1632–1690*, s. a. r. FARKAS Gábor, Szeged, Scriptorum, 1997 (Adattár 17/2), 97.

iskolaváros könyvtári állományában sem tartották nyilván a kötetet, azaz hiába a fenti leltári besorolás, ettől függetlenül sem volt kölcsönzési példány belőle.

Megállapíthatjuk, hogy a 17. századi kálvinistáknak nem volt szükségük, hogy Boccacciót olaszul olvassák, hiszen a nemzetközi szakirodalom elérhető volt latinul, s akik hatéves koruktól apanyelvként sajátították el ezt az idiómát, azoknak ez a közlekedési nyelv hatalmas területet lefedett. A kálvinista értelmiségi közegben – úgy tűnik –nem gyűjtötték az olasz nyelvű *Dekameron*-köteteket, de latin fordításban, lírai és prózai formában ez a mű is része volt az ő olvasáskultúrájuknak.

Ha eltekintünk a *Galeotto herceg* szerzőjének recepciójától, itáliai szerzők művei ezen túl is bőséges számban köszönnek vissza a kálvinista lelkészek idézeteiben. A már citált Czeglédi István humanista képzést kapott, és kiadványaiban olyan sűrűségben szerepelnek a katolikus világ emblematikus írói, gondolkodói, hosszú idézetekkel, hogy őt már kortársai is csodálták ezért a lexikon-szerű tudásért.¹¹ Ha csak a *Sion vára* (1675) című kötetét vizsgáljuk, elegáns auktorlistát tudunk összeállítani: Czeglédi az itáliai humanisták közül Marsilio da Padova, Enea Sylvio Piccolomini, Boccaccio, Petrarca, Lorenzo Valla, Pier Paolo Vergerio szövegeit idézte, az itáliai katolikus teológusok közül pedig – csak a 16. századiakat kiemelve a több mint 200 tételes listából – Jacopo Sadoletto (1477–1547) és Roberto Bellarmino (1542–1621) dogmatikai írásai, Cesare Baronio (1538–1607) egyháztörténete, a jezsuita Antonio Possevino (1533–1611) hitvitái is helyet kaptak ebben az enciklopédiában.

Tolnai F. István (1630–1690) szintén polemikus művet írt, részint Pázmány, részint egy meg nem nevezett páter ellen címmel, *Igaz (...) vallás Utára vezető (...) Kalauz* (1679) címmel.¹² A kolozsvári tudós számtalan itáliai szerzőt idézett meg: a középkori krónikások közül Liudprandot, Cremona 10. századi püspökét, és Villanus 13. sz. bencés szerzetest, Gubbio püspökét; a reneszánsz tudósai közül az egyháztörténész Platinának (1421–1481) *De vitis pontificum Romanorum* című művét, Battista Mantovano (1447–1516) karmelita szerzetest és Macchiavelli történetíró barátját, Francesco Guiccardinit (1483–1540). A kolozsvári lelkész forrásainak fele itáliai szerzőtől való (Roberto Bellarmino, Padre Silvestro da Pietrasanta), másik fele dél-német eredetű. Könyvjegyzéke azonban nem ismert, és sem a kolozsvári jezsuita, sem a kálvinista könyvkatalógusokból nem tudható meg, hogy a *Kalauz*ban megtalálható itáliai szerzők írásait milyen forrásból használhatta. Az azonban látható, hogy mind a 16., mind a 17. század neves itáliai írói és teológusai legalább valamilyen kompendium formájában Tolnai F. Istvánhoz eljuthattak, mivel elég pontos hivatkozásokat alkalmazott és hosszabb citátumokat is megjelenített könyvében.

¹¹ Nevelt fiának, id. Köleséri Sámuelnek az előszava szerint a kor neves pataki prédikátora, Medgyesi Pál méltatta ekként egyik művét: „Ez Melach doktor nevű Munkáját [1659], nagy csudálkozással olvasta s-egyszer s-mind gyönyörűséggel, amaz nagy munkáju Idvezült Medgyesi Pál, csudálkozván azon, hol vette azokat a' sok egy mással üstököt vonó Doctorokat, kiket igen tudossan egy mással committal-p” (CZEGLEDI István, *Már minden épületivel s-fegyveres Házaival edgyütt, el-készült, Sion vára*, Kolozsvár, Rosnyai János, 1675 (RMK I, 1187), **2v).

¹² TOLNAI F. István, *Igaz keresztyéni és Apostoli Tudomány s' vallás Utára vezető és az el-tévelyedésről jó Utban hozó KALAUZ*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1679 (RMK I, 1236).

A költők, írók világából hivatkozta Petrarca több írását párhuzamos latin–magyar szöveggel: egy epistoláját idézte pontos fordítással,¹³ s a 106. szonettjét átértelmezve. „*Petrarcha Cant. 106. azon könyörög Istennek, hogy szálljon tűz alá az égből, és eméltessék-meg a' Pápa Udvara*”. Az eredeti szöveg eleve nem ehhez a kontextushoz kapcsolódott, s a súlypontja is máshol volt („*Nova angetta sopra l'ale accorta / scese dal cielo in su la fresca riva / la 'nd'io pssava sol per mio destino*”), de a refutáció csak a felvett beszédmódot és értelmezést erősítette meg, elfedve eközben az eredeti forrást, s előreutalva a híres babilóni szonettekre.¹⁴ Tolnai F. István – mint azt fentebb már hivatkoztam – Boccaccio egyik novellájából egy latin–magyar kolumnát közölt (Dec. I, 2).¹⁵ Megidézte Giovanni Pico della Mirandolát (1463–1494), s „Jánus Pannonius”-nak a II. Pál pápát pellengérré állító közismert epigrammáját, szintén bilinguis módon (de 7 sorban, és elég gyenge szószerinti fordítással).¹⁶ Palingenius néven Pietro Angelo Manzollinak (Marcello Palingenio Stellato, 1500–1551) *Zodiacus vitae* című kiadványának a szűzről (*In Virgine*) szóló, *Quis non moechatur?* kezdetű négysoros versét magyarította szintén 7 soros formává.¹⁷ Utóbbi szerzőt egy másik kortárs, a váradi puritán szemléletű tanár, Enyedi Fazekas János „egy jeles Istenes elméjű Poeta” epithon ornans-szal idézte meg, s tette elfogadottá a saját olvasói tábora előtt a pápas udvart kritizáló mondatai alapján, jóllehet az itáliai alkotó egyébként az ezotéria irányába hajló humanistaként nem kapott volna ilyen elegáns jelzőt.¹⁸

Összegzésként tehát a humanisták citátumai Czeglédi István kálvinista értelmezésében a katolikus reformszárny érveit képviselték, a katolikus szerzők idézetei pedig a redargutio alakzataihoz kapcsolódva kaptak ironikus arcélt. Tolnai F. Istvánnál azonban már mindegyik szerzői kör citátumai a katolikus felekezet dehonestálásnak lettek az eszközei, az apologia érvrendszerét erősítve. Míg a 16. század végén még a széphistóriák alapszövegeit morális konzekvenciáik és szereplőik idealizált társadalmi szerepe miatt vették elő, addig a 17. század végére az itáliai források a polémia, hitvita műfajában kaptak teret, lelkészolvasóik az ellenfeleik kárhozottatott világához idézték meg az itáliai forrásokat.

Az olasz nyelvű háttérolvasmányra nem szorultak rá még a 18. század közepéig a magyar kálvinista lelkészek, különösen, ha volt latin változat. Az olaszul idézett szövegre pedig a közegükben sem lehetett nagy a fogadókészség: egyrészt a hallgatóság, másrészt az olasznak a kálvinista kultúrában elfoglalt helye miatt. A státuszuk miatt megnevesített kálvinista lelkészek beszédei ugyanis társadalmilag a köznemesi rétegbelieket (saját rendjüket és vármegyei nemeseket), a gyülekezet (falu, mezőváros) alsóbb rétegeit, és a polgárságot (orvos, tanár, céhmester, kereskedő) szólították meg zömmel. A kora újkori kálvinista iskolák

¹³ „*Petrarcha Epist. NB. Ibi nulla pietas, nulla Charitas, nulla fides habitat, sed tumor, livor, luxus, avaritia cum artibus suis regnant – Ott nincs semmi kegyesség, és semmi hit; hanem a' dagály, irigység, bujaság, fősვნყնყնყն az ő mesterségével edgyütt munkálkodik*” (TOLNAI, *Kalauz*, i. m., 813).

¹⁴ Ekként folytatta: „*Mert az (Proditionum fons, Bacchi & Veneris ancilla, & ejus turpitudinis foetor ad Deum pervenit.) Az az. Arultatásnak kutfeje, Bornak Istenének és Szerelem Isten Aszszonyának szölgálója, és az ő ocsmánysága bűdössége az Istenhez fel hatott*” (*Uo.*, 808–809).

¹⁵ *Uo.*, 807–808. Ld. a részleteket a 3. lábjegyzetben idézett tanulmányban.

¹⁶ *Uo.*, 803.

¹⁷ TOLNAI, *Kalauz*, i. m., 807.

¹⁸ ENYEDI FAZEKAS János, *Mennyei szó a lelki álomból való felszerkenésről*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1652 (RMNY 2453), 43–44.

pedig intézményes szinten nem foglalkoztak nyelvtanítással, pláne nem az olasszal. A nyomdában kiadott nyelvtankönyvek csak a kulturálisan kötött latin, görög, héber, német és – speciálisan Komárom Csipkés György esetén – az angol tanításáig terjedtek. Szenci Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc szótárai a magyar–latin–német triumvirátust képviselték, Comenius *Januájának* a negyedik nyelve (a latin, német, magyar után) éppen az olasz volt, Calepinus 11 nyelve közt is természetesen szerepelt. A bibliafordításhoz a Rákócziak beszerezték a londoni polyglotta bibliát (szerk. Brian Walton), de ez a bibliai szent nyelveket tartalmazta. Még az erdélyi fejedelmi udvar nemesi ifjainak nevelését ellátó, és sok nyelvet és tudományt újszerű és hatékony módon oktató Keresztúri Bíró Pál sem tanított olasz nyelvet: inkább a funkcionális hasznos német, török, francia, román, lengyel, szlovák nyelveket oktatta.¹⁹

A beszélt nyelvek köre ennél jóval szélesebb volt (a kulturális határokon török, lengyel, német, román; a volt peregrinusok esetén vagy városvezetők szintjén a fentiekén túl a francia, angol holland is lehetett közlekedési nyelv), de a kálvinista mezővárosokban és falvakban intézményesített formára nem találunk forrást, csak informális adatokra. A magasabb társadalmi szinten élőknek, mint Josephus Macarius szebeni szász polgárnak már a 16. században volt olasz bibliája, az erdélyi arisztokrácia tagjainak, Teleki Pál, Bethlen Elek s Miklós, ifj. Apafi Mihály ismét csak voltak olasz könyvek, akár újtestamentumuk is.²⁰ Éppen a fenti két mű, Czeglédi és Tolnai F. István kiadványainak megjelenése idején, az 1670-es években jelentkeznek azonban olyan tendenciák, amelyek ennek ellentétét mutatják: magyarországi kálvinista egyházi értelmiségiek kezdtek el érdeklődni az olasz nyelv tanulása iránt. Ebben a jelenségben azonban nem a megnövekedett társadalmi igény formálódását kell látni, sem a főúri udvarok olasz építészeinek, művészeinek vagy a katolikus misszió, pl. segneriánus ágának hatását, hanem egyszerűen egyéni kulturális értéket. Egyrészt van egy unikális esemény (gyászévtized gályarabjai), másrészt vannak egyedi érdeklődők (teológusok), melyek ezt detektálják.

A 16. században a kálvinisták részéről megszakadt itáliai peregrináció óta ekkor járt ismét nagyobb számban protestáns prédikátor az ausztriai területektől délre, nem éppen jószántából: a gyászévtized gályarabjai jutottak le egészen Nápolyig, nyomorúságos körülmények között. Őket meg éppen fenyegették az olasz nyelv tanulásával – ahogy ezt Kocsi Csörgő Bálint *Narratio brevis*-ében áll –, még pozsonyi fogságuk idején szóló rájuk egy apát: „*Tudjátok meg bizonynal, hogy titeket a gályára visznek, azhol vénkorotokban is meg kell tanulnotok az olasz nyelvet, és azhol még az anyátok teje is keserű lészen*”.²¹ Ezek szerint nem volt a megszólítottak közt akkor ezt az idiómát ismerő személy. A ténylegesen gályarabságra ítélt protestáns értelmiségiek – akik ezt a nyomorúságot és az utána következő exiliumot gyakran a többjelentésű *peregrináció* kifejezéssel írták le²² – a saját bőrükön

¹⁹ BETHLEN Miklós, *Élete leírása magától = Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirod., 1980, 397–1242 (Magyar Remekírók) = www.mek.oszk.hu; I. könyv, 9. rész, 15. caput.

²⁰ *Uo.*, 20, 115. sz.; 172, 15. sz.

²¹ KOCSI CSÖRGŐ Bálint, [HARSÁNYI MÓRIC István,] *Narratio brevis de oppressa libertate Ecclesiarum Hungariorum*, [1676] = *Kösziklán épült ház romlása*, ford. BOD Péter, [1738], kiad. SZILÁGYI Sándor, Lipcse, Köhler, 1866 = www.mek.oszk.hu.

²² Ld. Karasznai Mihály levelét Johann Heinrich Heideggerhez (Boroszló, 1677. december 25.), Zentralbibliothek Zürich, Manuskriptensammlung (tovább: ZBZ), D 181, 132. sz.

tapasztalhatták, hogy az újlatin nyelv s az általuk beszélt iskolai latin közt mekkora a szakadék: egy szintaktikai homonima félreértése miatt kapott verést egy ízben egyikük.²³ Az a mintegy 30 fő, aki ilyen módon 1675. május 9. és 1676. február 11. közt 9 hónapot rabként olasz vezényleti nyelv mellett dolgozott, bizonyos gyakorlati fordulatokra szert tehetett ezen a nyelven. Szabadulásuk olasz nyelvű kérelmeit a velencei orvos–lelkész Niccolo Zoffa (Zaffius) és a nápolyi orvos, Georgius Weltz fogalmazta, s végül pedig Ruyter hajóján a holland tengerésztisztek segítettek.

Az egyik legismertebb rab, Otrókócsi Fóris Ferenc (1648–1718) szervezte a kiváló nemzetközi kapcsolatait és nyelvtudása révén a nemzetközi médiakapcsolatokat, a fogságba vetésüktől a svájci, németalföldi, angliai s német fejedelemségekbeli találkozókra s utazásokon át egészen a hazajutásukig. Egyik levelében arról tudósította egyik fő támogatóját, Johann Heinrich Heidegger, hogy végre már csaknem minden európai nyelven beszerezte a bibliát, legvégül még rétoromán nyelven is (azt persze nem tudjuk, hogy olaszul katolikus vagy protestáns verzió volt-e a tulajdonában).²⁴ Mozgalmas életében ő még kétszer tért vissza Itáliába, de már katolikusként, római ösztöndíjat elnyerve, s első ízben szerzett itt doktorátust (1698, 1714). Ez a típusú doctusság és hektikus életút mindenestre unikális a kálvinista művelődéstörténetben.

Az 1680-as években az egyik börtönbezárt kálvinista lelkész, Kaposi István fia, Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713), későbbi gyulafehérvári professzor németalföldi peregrinációját járta. Amszterdami feljegyzései közt írja, hogy tud egy nyelvtanárt a városban (a Lambertweg de Steeg-en), aki 7 nyelvet oktatott, köztük az olaszt is.²⁵ Érdekelhette az ügy: könyvlistái jelzik, hogy számos nyelven szerzett be kiadványokat, így volt olasz nyelvű aritmetikája és újságja (Mercurius) is.²⁶ Nem járt ilyen szerencsével azonban egy másik kortárs, Debreceni Kalocsa János (1632–1710), aki Groningen, Franeker s Leiden egyetemeit látogatta,²⁷ teológiát s filozófiát tanulván kapott kedvet olaszhoz, de még évek múltán is az emlékei felidézését a bibliai Naómi–Mára topossal (Ruth 1,20) indította: „*Isten a' keserűből édest tud ki hozni*”.²⁸ Ő az első 17. századi magyar kálvinista lelkész, aki olasz nyelvű fordítás-kötetet készített, s ennek előszavában örökítette meg ennek hátterét. Debreceni

²³ KOCSI CSERGŐ Bálint, *Magyar vértanúk nyomában : A Szelepcsényi–Kollonics-féle reformáció vértanúi : Kocsi Csergő Bálint műve a gályarab-per tizenkilenc vértanujáról*, ford., kiad. SZIMONIDESZ Lajos, Pápa, Misztótfalusi, 1944.

²⁴ Ld. Otrókócsi Fóris Ferenc levelét Johann Heinrich Heideggerhez (Gyöngyös, 1682. április 30.), ZBZ D 181, 188.

²⁵ *Manuscriptorum t. 7. continens Omniarium Samuelis Capossii Anno Dñi 1695* = Biblioteca Centrală a Universitații V. Babeș (Cluj Napoca/Kolozsvár), Collectie Speciale, jelzete: Mss. 692, 71v.

²⁶ *Erdélyi könyvesházak III, 1563–1757 : A Bethlen-család és környezete : Az Apafi-család és környezete : A Teleki-család és környezete : Vegyes források*, s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, szerk. M. I., Szeged, Scriptum, 1994 [1995] (Adattár, 16/3), 18. sz., D-jegyzék, 98. sz.; E-jegyzék, 356. sz.

²⁷ ZOVÁNYI Jenő, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., MRE Zsinati Irodája, 1977,³138–139.

²⁸ DEBRECENI KALOCSA János, *Isten ajándékával való kereskedés. Avagy Énekek énekének magyarázattya*, Debrecen, Kassai, 1693 (RMK I, 1435), b1r; CSORBA Dávid, *A puritán formakincs mítosza: a keserű-édes kifejezés = Medgyesi Pál redivivus : Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÖRI L. János, Debrecen, DEENK, 2008 (Könyv és Könyvtár különszáma), 32–44.

Kalocsa János művének fordítástechnikai eljárásait eddig Bartók István értelmezte, a szerző tudományszervezői életművét pedig jómagam.²⁹

Az ajánló levél a bábeli nyelvzavar képét idézi fel, majd annak hazai vetületét adja: „Nemzetemnek Dicsiretes Iffiai közzül, Sidó, Görög, Angliai és Belgiumi nyelven tudok, ugyan bokrosával találtatnak”.³⁰ Franekerben Johannes Valckenier (1617–1670) teológiai tanárnál vett magánórákat. Mivel látta, hogy ő használja az olasz kommentárokat, ezért „Váczi Istvánnal [korábban pataki senior volt], „kivel, edgy *Collegiumot* tartottam, ezen megemlitet Professor alatt *Franekerában* [Valckeniernél kaptak szállást mindketten], „titkon és alattomban, (mivel másképpen az *Academiának* törvénye szerént nem lehet vala, mert nem *lingvae* [,] hanem *Theologiae* Professor volna.)”, „kezet kérvén tőlünk” [titoktartási esküt tettek] s nála tanulták meg az alapokat, mivel „nagy indulattal lévén hozzánk, mint meszsze földről valokhoz”.³¹ Közismert Valckenier, Venema, Vitringa, s több németalföldi tanár magyarokhoz való jóindulata, mecenatúrája, s ez a helyzet is mutatja, hogy ilyen módon a szegény magyar diákok jóval költséghatékonyabb megoldást találtak a nyelvtanulásra.

A nyelvtanulás módszerére nagyon jellemző megjegyzések sorjázna ebben az ajánló levélben. Az alapok grammatikai rendjét követte a magános úton való olvasás, szó- és szókészlettanulás. De hiába tudtak Ruyter admirális tengerészei közül többen olaszul, Debreceni Kalocsa János nem találta meg a történeti Hollandiában a kellő nyelvkönyvet, s kénytelen volt elhagyni a kontinenst. Ahogy fogalmazott, „ott létemben, kegyes Patronusomnak költsége ujjonnan érkezett utánnam; melyhez képest, készítettem magamat Angliában való menetelre: Annnyival is inkább, hogy Olasz Bibliát Belgiumban nem találtam”, „Londinum, valami Hybernussal edgy szállásra szorulván”³² folytatta a tanulást, majd visszatérve Franekerbe szintúgy, s végül hazatértét követően 32 évvel debreceni esperesként jutott addig, hogy befejezhesse s kiadhassa a tanulmányai egyik eredményét, az olasz fordítását. Ehhez a legjobb segédeszközként tehát a biblia szolgált, s Keresztúri Bíró Pál módszere, többek között a bilinguis szöveg letakarásos tanulása. Így már érthető, hogy leggyakrabban miért idegennyelvű bibliát vásároltak a szegényebb diákok: a jól bejáratott nyelvtanulás alapszövege volt ez. Maga id. Rákóczi György fejedelem támogatta a román nyelvű Újszövetség-fordítást, ami célkitűzésében felekezeti missziói okokkal magyarázható. Ez ugyanis alkalmas lehetett (volna) egy erdélyi, de az oláhok közt szolgáló pap számára (pl. Kézdivásárhelyi Matkó István esetében) homiletikai, liturgiai és nyelvtanulási segédeszközként is.

A helyzet pikantériája, hogy Debreceni Kalocsa János az olasz nyelv elsajátításához egy olasz nyelvű, de kálvinista felfogású bibliát keresett, s nem talált az általa elért hollandiai egyetemi közegben és piaci könyvárusoknál, bibliopoláknál. Az ajánlólevél tanúsága szerint több tanár is értett olaszul (Groningenben Maresius, Franekerben Valckenier és mások),³³

²⁹ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 286, 294; CSORBA Dávid, „A sovány lelket meg-szépíteni” : *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5), 48–49.

³⁰ DEBRECENI KALOCSA, *Isten ajándékával való kereskedés*, i. m., b3v.

³¹ *Uo.*, c1r.

³² *Uo.*, c1v.

³³ *Uo.*, b4r–v.

Angliában pedig egy ír emberrel együtt tanulmányozta a megszerzett drága portékát. A biblia pedagógiai szerepe mellett megemlítette a magyar fordító ennek a kutatásnak a kegyességi vetületét is: „Deodatus” Énekek Éneke-magyarázatát látta angol fordításban,³⁴ s emiatt szerette volna megismerni a szerző anyanyelvét. A keresett olasz kálvinista teológus Giovanni Diodati (1576–1649), egy Petrus Martyr Vermigli hatására megtérő, luccai származású család sarja, Béza és Casaubon tanítványa, s utóda, genfi teológus, akinek az olasz és francia bibliafordítása standard mű, jól ismert és keresett értelmezés volt a kora újkori kálvinista teológusok közt.

A 18. század eleji Debrecenben aztán már a városvezetői közt egyre többen akadtak, akik a latin, német, francia mellett az olaszt is előnyben részesítették: a Doboziak és Komáromi Csipkések főbírósa idején pl. a főbírósgot is viselt postamesterről, Diószegi Sámuelről volt ez tudható. A Domokosok idején pedig a főbírók mellett Maróthi György, Hatvani István, piskárkosi Szilágyi Sámuel is bírta ezt az idiómát. Ebben a megerősödött érdeklődésben már több faktor is érvényesülhetett. A személyes érdeklődésen, a hazai erősödő, nagy visszhangot keltő jezsuita missziókon túl leginkább a peregrináció újabb kálvinista irányának szerepét kell feltétlenül kihangsúlyozni. A gályarabok zürichi időszakának hatására éppen Olasz-Svájcból (Grigione) jelentkeztek többen is magyar peregrinációra;³⁵ és nem szabad elfeledkezni Pápai Páriz Ferenc egyhetes zürichi tartózkodásáról sem, aminek egy enyedi diákoknak szóló ösztöndíj lett a végeredménye.

Látható tehát, hogy az „olaszos” protestánsok sorát – jóllehet sem számában, sem volumenében nem hasonlítható a katolikus felekezet és az udvari arisztokrácia Róma-élményéhez – az unitárius Enyedi Györgytől a konvertita Balassi Bálinton, majd a kálvinista esperes Debreceni Kalocsa Jánoson át egészen a kálvinista neveltetésű debreceni költőgénuszig, Csokonai Vitéz Mihályig, vagy éppen az evangélikus Kossuth Lajosig lehet vezetni. Utóbbi három személy ugyanazzal a technikával kezdett egy új nyelv tanulásához, mint ahogy azt protestáns elődeik tették. Csokonai esetén a diáktársaságban azért jutott neki az olasz, mert arra nem volt tankönyv Debrecenben. Más helyzetben, de Kossuth Lajos a pesti börtönben hasonló elven tanult angolul. S mind akként oldották meg, mint 100-200 évvel korábban a debreceni esperes: egy idegennyelvű biblia alapján haladtak. Amíg a politikai retorikában és a közmédiában tekintélye volt a biblikus formáknak, toposzoknak s gnómáknak, s amíg a németes rendszerű, modern közoktatás az Entwurffal be nem köszöntött a protestáns kollégiumokban, addig ez lehetett a legegyszerűbb megoldás a gyors, nem iskolarendszerű nyelvtanuláshoz.

³⁴ *Uo.*, b4r.

³⁵ Jan-Andrea BERNHARD, *Petrus Dominicus Rosius á Porta peregrinációs albuma*, Kolozsvár, EME, 2002 (ETF, 234).